

УДК 82-991=161.2.09:[27-337-14:32.019.5(477)]"16"

ПОЛЬСЬКА РЕФОРМАЦІЙНА ДУМКА В ПОЛІТИЧНІЙ КУЛЬТУРІ УКРАЇНИ

Вікторія ЛЮБАЩЕНКО

*Український католицький університет
вул. Свенціцького, 17, Львів, 79011
Кафедра церковної історії
e-mail: doc_lub@ukr.net*

У статті висвітлюється зміст маловідомого в українській славистиці трактату, написаного в середині XVII ст. соцініянами Самуелем Пржипковським і Юрієм Немиричем у відповідь на твір краківського каноніка Шимона Старовольського. Розкривається суспільно-історичний контекст, який зумовив появу соцініянської пам'ятки, доводиться суголосність викладених у ній ідей з гуманістичною політичною думкою новочасної Європи, концепціями свободи совісті та відокремлення Церкви від держави. Зазначається вплив цих ідей на українську політичну думку.

Ключові слова: Реформація, Контрреформація, Варшавська конфедерація, соцініянство, Самуель Пржипковський, Юрій Немирич, політичний гуманізм, свобода совісті.

З нагоди 500-літнього ювілею Реформації неабияк поживавився науковий інтерес до цього історико-культурного феномену. Екуменічний погляд на Реформацію зумовлює нове поцінування її внеску у розвиток світової богословської, освітньої, політичної, наукової думки. Особливу увагу дослідники зосереджують на духовній спадщині Реформації, творчості ранніх реформаторів і протестантських діячів, що заклали гуманістичні традиції релігійних світогляду і культури.

Репрезентантами цих традицій у царині політичної думки були соцініяни, або анти-тринітарії. Їхня історія і літературний корпус ґрунтовно досліджуються у світовій історіографії, насамперед у Голландії, Швейцарії, Італії, Англії, Польщі, Угорщині, де соцініянство мало неабияке поширення у XVI–XVII ст. Зацікавленість ним спостерігається також у країнах сучасної присутності унітарних спільнот (насамперед у США). Позаяк за доби Реформації соцініянство залишило помітний слід у релігійному житті Речі Посполитої, де воно набуло поширення (у Короні соцініяни більше відомі як “польські брати”), на землях сучасної Білорусі (“литовські брати”) та України, до минулого цієї протестантської конфесії звертались і нині звертаються українські дослідники. Розвідки про релігійну, суспільну і культурну діяльність соцініян на Волині, Житомирщині, Київщині та в інших українських етнічних землях (на Підляшші, Холмщині, Берестейщині, у Карпатській Русі) написали українські історики XIX–початку XX ст. Орест Левицький, Іван Малишевський, В'ячеслав Липинський, Орест Фотинський. З сучасних учених історію і культурний здобуток соцініянства досліджували Валерія Нічик, Іван Паславський, Петро Кралюк, Вікторія Любащенко та ін.

Особлива увага в сучасних наукових студіях приділяється літературній творчості соцініян, яка свідчить про їхній внесок у розвиток політичних концепцій реформаційної і постреформаційної доби. Вже перекладено і видано значну кількість соцініянських творів, частину з яких науково досліджено і прокоментовано¹. При цьому, за визнанням американського дослідника польського походження Маріана Хіллара, на ретельне вивчення ще очікує маже 500 соцініянських текстів². Світ побачили, передусім, найбільші за обсягом латиномовні праці найвідоміших “польських братів” Фауста Соціна, Яна Крелля, Йони Шліхтинга, Валентина Шмальца, Йоана Людвіга Вольцогена, Мартіна Руара, Самуеля Пржипковського, Анджея Вишоватого та ін., що увійшли до скарбниці світової спадщини антитринітаризму. Їхні твори вперше опубліковані у містечку Ракові Сандомирського воєводства (де у 1602–1638 рр. існували школа і друкарня соцініян), частина з них стала основою десятитомної “Бібліотеки польських братів”, виданої у Голландії за редакцією Христофора Сандіуса, Бенедикта Вишоватого і Філіпа ван Лімборха (укладач останнього десятого тому)³. Менш або майже не дослідженими залишаються пам'ятки, написані національними мовами – в них часто ідеться про конкретні релігійні і суспільно-політичні події, що їх пережили соцініяни у різних країнах у різні періоди своєї історії.

Однією з таких маловідомих в українських славістичних студіях пам'яток є соцініянський політичний трактат “Братерська декларація на небратерське наставляння польського шляхтича від релігійного дисидента” (далі – “Братерська декларація”)⁴. Твір вийшов анонімно польською мовою у 1646 р., він був публічною відповіддю знаному історичному і публіцисту, краківському каноніку, єзуїту Шимону Старовольському, який перед тим видав працю “Братерське застереження, виголошене релігійним дисидентам, аби скромно і тихо поводитись”⁵. У деяких бібліографіях твір Старовольського віднесено до антипротестантського писемного корпусу; однак це дещо спрощує його концептуальне значення. У своїй праці Старовольський порушив проблему релігійної толерантності в умовах Тридцятилітньої війни, котра охопила майже всю Європу і загрожувала поширитись на Польську Корону. Значною мірою війна була спричинена Реформацією і розколом Західної Церкви, які могли порушити єдність Священної римської імперії і похитнути авторитет Апостольської столиці. 1573 р. у Речі Посполитій був прийнятий акт Варшавської конфедерації, який задекларував релігійний мир і фактично підтвердив принцип “чия земля, того і віра” (лат. cuius regio, eius religio), вперше прого-

¹ Чи не найбільш повний огляд літературної спадщини антитринітаріїв див.: Bibliographia Sociniana: a bibliographical reference tool for the study of Dutch Socinianism and Antitrinitarianism. Amsterdam, 2004.

² Hillar M. Poland's contribution the Enlightenment // *Ejusdem*. Poland's new totalitarianism // *Free Inquiry*. New York, 1995. Vol.15. No.2. P.42–45.

³ Bibliotheca Fratrum Polonorum quos Unitarios vocant [...] in 9 vol. Irenopoli (Amsterdam), 1656 (=1668); Bibliotheca Fratrum Polonorum qui Unitarii appellantur [...] in 9 vol. Irenopoli (Amsterdam), 1656 (=1668); Eleutheropoli (Amsterdam), 1692. Vol.10. Ще в кількох відомих бібліографічних виданнях XVII–XVIII ст. наведено перелік і стислий зміст багатьох праць польських соцініян. Див.: *Christophori Chr. Sandii*. Bibliotheca Anti-trinitariorum [...]. Freistadii (Amsterdam), 1684; *Friedrich Samuel Bock*. Historia Anti-trinitariorum [...] in 3 vol. Lipsiae, 1774. Vol.1.

⁴ [Przypkowski S., Niemirycz J.] Braterska Deklaratja na niebraterskie napomnienie od Authora pod imieniem Szlachcica Polskiego ad Dissidentes in religione uczynione. B.r., b.m.w. [1646]. Сучасне перевидання частини твору див.: *Samuel Przypkowski*. Braterska deklaracja na Niebraterskie napomnienie // 700 lat myśli polskiej. Filozofia i myśl społeczna XVII wieku / Opr. Z.Ogonowski. Warszawa, 1979. Cz.I. S.527–549.

⁵ [Starowolski S.]. Braterskie napomnienie ad Dissidentes in Religione. Aby się skromnie y w pokoju zachowali. Przez Szlachcica Polskiego uczynione. B.r., b.m.w. [1644]. Сучасне перевидання твору див.: *Szymon Starowolski*. Braterskie napomnienie ad dissidentis in religione // 700 lat myśli polskiej. Filozofia i myśl społeczna XVII wieku. Cz.I. S.516–526.

лошений в Аугсбурзі 1555 р. І хоча внаслідок цих рішень громадянські права набувала лише протестантська еліта, після Аугсбургу і Варшави нова релігія почала активно поширюватися не лише у Західній, а й у Східній Європі. З огляду на це, 1577 р. на Пьотрковському синоді у Речі Посполитій були офіційно прийняті постанови Тридентського собору, що мав відновити позиції Католицької Церкви, охопленої протестантськими рухами.

Шимон Старовольський – видатний діяч польської Контрреформації – вважав головними винуватцями церковного розколу протестантів, виступ яких проти Риму призвів до релігійного протистояння в Європі. Внаслідок цього до Речі Посполитої приїхали “блюзніри з Німеччини, Голландії і Франції”, еретики-аріяни, що “посягнули на віру Божу” і загрожують Церкві та державі⁶. Натомість, Католицька Церква для Старовольського – наріжний камінь не лише духовного, а й світського життя, її єдність є запорукою міцності держави, суспільних злагоді і миру. Автор застерігає соцініян не чинити безпорядків у Речі Посполитій, при цьому покликається на трагічну долю чехів унаслідок гуситських війн. Старовольський схвалює законодавчі акти польських королів Владислава Ягайла і Сигізмунда I супроти повстанців-гуситів, вважаючи таку політику мудрою і зваженою. Варшавська конфедерація, на його думку, заохочує приїзд до Речі Посполитої нових релігійних вільнодумців, значна ж кількість інакомислячих з Європи і толерантне ставлення до них є загрозою для польської держави.

Дійсно, Польська Корона XVI–XVII ст. з її шляхетською вольницею, обмеженням королівської влади і симпатіями вищого кліру до ідеї Костелу народового (національної католицької Церкви) виявилась уразливою перед Реформацією. Водночас на східних землях Речі Посполитої протестантам симпатизувала частина православної еліти, незадоволеної політикою Варшави і Риму. І поки католицькі і православні полемісти у Західній Русі сперечалися про мову богослужіння, новий календар, celibat і римського папу, сюди масово переїжджали соцініяни, гнані в Європі і католиками, і лютеранами, і кальвіністами.

Шимон Старовольський як професійний каноніст намагався спростувати не лише суспільну логіку Варшавської конфедерації, а й її юридичні підстави, узагальнивши по суті протестації проти неї примаса Якуба Уханського, церковних і частини світських сановників, адресуючи свою працю і тим католикам, які симпатизували Конфедерації. Старовольський зазначав, що вона була прийнята сеймом у складний час польського інтеррегnumу, загрози Реформації і підписана лише одним краківським єпископом. Тому той релігійний мир, який мала би забезпечити Конфедерація, є вельми непевним. Свідченням останнього він назвав протест соцініян на сеймову постанову щодо закриття у 1638 р. Раківського культурно-освітнього центру. Автор навів повний текст постанови як законодавчо обґрунтованого документу, закликавши соцініян до законслухняності.

За допомогою богословських і юридичних аргументів Старовольський намагався довести, що конфесіоналізація і релігійний плюралізм є чинниками суспільної і державної дестабілізації. У цьому він фактично продовжив польського католицького полеміста Петра Скаргу, який у своїх працях “Застереження до євангеліків” і “Захист від процесу Конфедерації” назвав останню “диким”, “пекельним”, “тиранським” правом⁷.

⁶ [Starowolski S.]. Braterskie napomnienie. S.6, 5, 3–4, 8.

⁷ Див.: Piotr Skarga. Upomnienie do ewanjelików [...] // Korolko M. Klejnot swobodnego sumienia. Polemiki wokół konfederacji warszawskiej w latach 1573–1658. Warszawa, 1973. S.177–216; Ejusdem. Obrona przeciw procesowi nad konfederacją [...] // Ibid. S.281–292.

Зміст твору Шимона Старовольського і його промовиста назва – “Застереження, аби тихо поводитися” – були адекватно сприйняті адресантами памфлету. Їх відповідь – “Братерська декларація” – не забарилася і, цілком природно, вийшла анонімно. Втім, авторство твору не було секретом: на синоді “польських братів” у містечку Жулині (неподалік Любартова) в 1645 р. було вирішено підготувати письмову відповідь католицькому каноніку, цю працю доручили Самуелю Пржипковському⁸. Христопфор Сандіус, який першим узагальнив літературну спадщину соцініян, також назвав Пржипковського. Водночас у бібліографічних виданнях Адама Йохера⁹ і Кароля Ейстрейхера¹⁰ згадано про Юрія Немирича як співавтора “Братерської декларації”, котрому могла належати перша частина твору. У деяких сучасних біографіях Немирича¹¹, а також на сайті Польської національної цифрової бібліотеки, де вміщено текст пам’ятки, його авторство також підтверджується¹². Уривки з трактату перевидані у кількох сучасних польських антологіях. У своїх студіях з польської Реформації до нього зверталися Станіслав Кот, Людвік Хмай, Ян Тазбір, американські вчені Джордж Вільямс і Маріан Хіллар.

“Братерська декларація” не позначена місцем видання, і щодо цього існують різні версії. Та, найочевидніше, трактат написаний у Київській землі, куди масово переїжджали соцініяни після закриття школи і друкарні у Ракові. Їхали відомі на той час богослови (у тому числі лідер польських соцініян, онук італійського гуманіста Фауста Социна Анджей Вишоватий), перекладачі, педагоги, суспільні діячі. Вони селилися з родинами на Волині, Поліссі, Житомирщині, Київщині у маєтках українських шляхтичів Войнаровських, Сенют, Чапличів-Шпановських і Немиричів – українського магнатського роду, що перейшов на вільнодумство. Соцініяни доволі швидко увійшли в суспільне і культурно-освітнє життя регіону. За свідченням Ореста Левицького, у середині XVII ст. серед шляхти Київщини і Житомирщини “було так багато послідовників секти, що вони іноді заповнювали собою місцеві провінційні сейми і становили тут переважаючу партію”¹³.

“Братерська декларація” складається з двох частин. У вступній, меншій за обсягом, частині спростовуються головні тези Шимона Старовольського, висунуті ним на адресу протестантів як “бунтівників”, що роз’єднують Церкву і наражають на небезпеку Річ Посполиту. Автор вступу запевняє у ширості віри “дисидентів”, які керуються Словом Божим, та їх благонадійності, адже вони шанують “одну Отчизну, один закон, одну свободу”¹⁴. Соцініянин зазначає: “наш північний край” є місцем, в якому знайшли прихисток і “право вольності” чимало людей із Заходу¹⁵, й дотримання їх свобод “є прерогативою шляхетської держави і Католицької Церкви”¹⁶. Згадуючи та цитуючи низку церковних документів і юридичних текстів, прийнятих на різних синодах, імперських і провінційних сеймах, він висловлює переконання у тому, що шляхетсь-

⁸ *Szczotka St.* Synody arian polskich. Od założenia Rakowa do wyganania z kraju (1569–1662) // *Reformacja w Polsce*. Kraków, 1935–1936. No. 7–9. S. 85–86.

⁹ *Joher A.* *Obraz bibliograficzno-historycznej literatury i nauk w Polsce* [...] in 3 t. Wilno, 1857. T. 3. S. 598.

¹⁰ *Estreicher K.* *Bibliografia polska*. Kraków, 1910. T. 23. S. 119; 1913. T. 25. S. 381.

¹¹ http://www.omen.aplus.pl/strony/bracia_polscy/index.php/postacie/74-niemiryczjerzy; Jerzy Niemirycz w zasobach Polskiej Biblioteki Internetowej: pl “Braterska deklaracja na niebraterskie napomnienie od authora pod imieniem Szlachci-capolskiego ad Dissidentes in religione uczynione” // <http://www.pbi.edu.pl/site.php?s=ZTg3M2FmZGlwOTY4&tyt=&aut=erzy+Niemirycz&x=0&y=0>

¹² <http://polona.pl/item/11813986/3/>

¹³ *Левицький О.* Соцініянство в Польше и Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. // *Киевская старина*. 1882. Кн. 6. С. 406.

¹⁴ [*Przypkowski S., Niemirycz J.*] *Braterska Deklaracja*. S. 5.

¹⁵ *Ibid.* S. 7.

¹⁶ *Ibid.* S. 6.

ка Республіка і надалі опікуватиметься правами громадян, бо це гарантує їм безпечність і мир. Для автора вступу мир у державі ґрунтується не стільки на Католицькій Церкві, скільки на громадянах і мудрому правителі, який буде цінувати своїх підлеглих насамперед за моральну гідність і громадянську відповідальність, незалежно від їх віросповідання.

Вступна частина, ймовірно, написана генеральним полковником Київського воеводства Юрієм Немиричем, який невдовзі перейшов на бік гетьмана Богдана Хмельницького, став соратником Івана Виговського і співавтором Гадяцької угоди. До викладених у вступі принципів Немирич пристав ще під час свого навчання у Західній Європі та спілкування (власне у Парижі) з голландським ремонстрантом Гуго Гроцієм. Уперше Немирич презентував свої думки у розлозі листі, що увійшов в історіографію під назвою “Роздуми про війну з московитами” (Париж, 1634), в якому порівнює політично-правові системи Речі Посполитої і Московії. Перша розглядалась ним як держава, що піклується про природне право людини і суспільний договір, яка прагне миру, але має бути готовою до ведення справедливих війн¹⁷. Цей державно-політичний образ був сформований Немиричем під впливом трактату Гуго Гроція “Три книги про право війни і миру”, в котрому обґрунтовано вищість природного (фундаментального) права всіх людей і народів над їхніми культурними звичаями і суспільними нормами. Натомість, Московське князівство Немирич трактував як модель східної деспотії, в якій монарх не стільки керується законами, скільки розпоряджається ними, а це шлях до тиранії.

Відомою є історія відмови Юрія Немирича від соцініянства: не лише задля кар’єри у війську Хмельницького, яку він уже зробив у польського і шведського королів, а з метою реалізації західного політичного вектора України. Цей вчинок прикро вразив “польських братів”, що засвідчив у своєму листі до Немирича його найближчий соратник Самуель Пржипковський – представник знаної польської шляхетської родини, народжений на західній Лемківщині¹⁸, випускник кількох європейських університетів (в Альтдорфі і Лейдені, де познайомився з видатним діячем європейської Реформації, голландським ученим Симоном Єпископієм). Пржипковський був викладачем соцініянських шкіл у Ракові і Киселині, секретарем князя Христофора Радзивілла, капітаном у війську князя Богуслава Радзивілла. 1640 р. Самуель оселився у маєтку Юрія Немирича в Топорищі неподалік Житомира, звідки на початку Хмельниччини повернувся до Польщі. Є відомості про участь Пржипковського під час Північної війни у битві під Простками 1656 р. на боці союзного шведсько-бранденбурзького війська; після поразки у ній союзників став, за протекцією Богуслава Радзивілла, секретарем Фрідріха Вільгельма I, курфюрста Бранденбурга і герцога Пруссії. Позбавлення соцініян у Речі Посполитій громадянських прав на вальному сеймі 1658 р. змусило Пржипковського та його одновірців емігрувати. 1666 р. він придбав маєток у Косіново (Східна Пруссія) і з того часу займався переважно викладацькою і літературною діяль-

¹⁷ *Немирич Юрій*. Роздуми про війну з московитами, 1634 р. / Перекл. В.Литвинов, Я.Стратій // Українська суспільно-політична думка. Переклади текстів XVI–XVII ст. [Тисяча років української суспільно-політичної думки]. У 9-ти т. Київ, 2001. Т.2. Кн.2. Перша пол. XVII ст. С.434–451.

¹⁸ Правдоподібно, у Гнойнику між Бжеско і Новим Сончем – містечку, котре впродовж 1575–1617 рр. перебувало у володіннях його батька, знаного соцініянського діяча Ніколая Пржипковського, якому належали й інші населені пункти Підкарпаття – Полянка, Тарнава, Стара Весь (Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa, 1881. Т.2. S.640; Polski słownik biograficzny. Wrocław, 1986. Т.29. S.221–222).

ністю¹⁹. Пржипковський залишив по собі чимало латино- і польськомовних праць з богослов'я і права (найвідоміша – “Трактат про мир і злагоду в Церкві”, вперше опублікований 1628 р. в Амстердамі під псевдонімом “Іринея Філалет”), а також історичних, біографічних, поетичних творів, неодноразово перевиданих у Польщі, Німеччині, Голландії, Англії, США²⁰. З Кенігсберга він написав уже згадуваний лист Немиричу, в якому доводив, що істинна гідність християнина – у вірності своїм переконанням. Адже “чи може незаплямована совість тих, хто незгідний з Католицькою і Грецькою Церквами, прийняти відхилення в обрядах і догматах Православної Церкви?”²¹. Пржипковський вважав взірцем перших християн, які своєю вірністю Христові здолали язичницьку Римську імперію, а також наводив приклад Італії, Франції та Іспанії, що зробили спробу “вирватися з рабства антихриста” і здобути свободу совісті, але зрадили Реформацію на користь “обмежень Католицької Церкви”, тож замість руху вперед, повернулись назад²².

У “Братерській декларації” найбільша, так би мовити, теоретична частина, яка складається з трьох розділів і висновку, належить саме Пржипковському. Викладені у ній тези, з одного боку, були вже відомі європейській політичній думці доби пізнього Ренесансу, Реформації і Контрреформації, а з другого – вони випереджали час. Звісно, трактат був передусім спробою реабілітації соцініян в очах влади і Церкви. Водночас цей захист нагадує юридичну аргументацію Шимона Старовольського. Ідучи за текстом свого опонента, Пржипковський звертається до акту Варшавської конфедерації, підкреслюючи її виняткове значення для поліконфесійної Речі Посполитої. Своє міркування він узагальнює такими аргументами: Конфедерація була прийнята законно (з дотриманням усіх належних процедур, як і чимало інших законодавчих актів), вона забезпечує основні права громадян, сприяє утвердженню в державі взаємної поваги до людей різних релігій, принципу рівності її суб'єктів, а отже, забезпечує суспільну рівновагу. На підтвердження своєї думки соцініянський мислитель порівнює акт Вар-

¹⁹ Перші біографії Пржипковського побачили світ вже у XVII–XIX ст. Найбільш докладно про його життя, релігійну і суспільно-політичну діяльність та внесок у духовну спадщину соцініян див.: *Chmai L. Samuel Przytkowski na tle prądów religijnych XVII w. Kraków, 1927; Ejusdem. Bracia Polscy. Ludzie, idee, wpływ. Warszawa, 1957; Kot S. Ideologia polityczna i społeczna Braci Polskich zwanych arjanami. Warszawa, 1932; Tazbir J. Bracia Polscy na wygnaniu. Studia z dziejów emigracji arijskiej. Warszawa, 1977; Ogonowski Z. Samuel Przytkowski (1592–1670) i jego traktat De pace et concordia Ecclesiae // Studia Filozoficzne. Warszawa, 1981. Z.2. S.89–102. М.Хіллар вважає постать Пржипковського настільки важливою в історії соцініянства, що його смерть у 1670 р. позначає завершення столітньої епохи антитринітаризму в Речі Посполитій (її початок він визначив унітарною проповіддю Гжегожа Павла із Бжезін на кальвіністському синоді 1556 р. у Сециміні) // *Hillar M. Poland's contribution the Enlightenment. P.42.**

²⁰ У десятому томі “Бібліотеки польських братів” вміщено сімнадцять творів Пржипковського, відбраних для друку сином Анджея Вишоватого Бенедиктом. При цьому у листі до видавця тому Бенедикт визнавав, що передав не всі відомі йому тексти автора. До цього переліку не потрапили твори Пржипковського, які згадуються у бібліографічних виданнях Христофора Сандіуса (*Christophori Chr. Sandii. Bibliotheca Anti-trinitariorum. P.123–126*), Густава Зельтнера (*Zeltner G.G. Historia crypto-Socinismi, Altorfinae quondam Academiae infestis arcana [...]. Lipsiae, 1729. T.1. S.129, 374, 523, 549*), Фрідріха Бока (*Bock F.S. Historia Anti-trinitariorum, maksime Socinianismi [...]. Lipsiae, 1774. T.1. S.667–699*), Роберта Уоллака (*Wallace R. Sketches of the Lives and Writings of Distinguished Antitrinitarians. London, 1850. Vol.3. P.20–39*), Кароля Естрейхера (*Estreicher K. Bibliografia polska. T.25. S.380–382*) та ін.

²¹ *Samuel Przytkovius. Responcio ad scriptum illustris ac magnifici domini Georgii Nemirici Succamerarii Kioviensis, quo, cum ipse ad sacra Graecanicae ecclesiae transiisset [sic], cunctos in regno Poloniae & magno ducato Lithuaniae a religione Romana dissidentibus hortatur ut se in gremium [sic] ecclesiae orientalis recipiant. E Polonica lingua in Latinam conversa // Bibliotheca Fratrum Polonorum Vol.10. Samuel Przytkovius. Opera. Eleutheropoli (Amsterdam), 1692. P.546–547.*

²² Повний текст листа див.: *Samuel Przytkovius. Responcio ad scriptum illustris ac magnifici domini Georgii Nemirici. P.533–596.*

шавської конфедерації з іншими документами, звертаючись до юридичних і політичних текстів Корони і Речі Посполитої, кількох Литовських статутів, польських сеймів, королівських указів, текстів історика та юриста Яна Гербурта (перемишльського і сяноцького старости, який брав участь у розробці акту Варшавської конфедерації), польських істориків і церковних діячів Матея Меховіти, Мартіна Кромера, Мартіна Бельського. Самуель Пржипковський переконаний, що, відмовившись від акту Варшавської конфедерації, світська влада стане упередженою до віри громадян, це загрожуватиме їхнім правам і, зрештою, зруйнує мир у державі.

У питанні релігійної свободи Самуель Пржипковський прагнув захистити громадянські права і суспільний статус не лише своїх одновірців, а й інших протестантів. На його думку, договір миру з “дисидентами є... фундаментальним правом, на якому ґрунтуються всі свободи у Речі Посполитій”²³. Автор обстоював право релігійних меншин на свої переконання і в цьому знову намагався опонувати Шимону Старовольському, заперечуючи ідею середньовічної імперської Церкви, яка керує не тільки душами, а й “монархами і людом посполитим”. Пржипковський змальовує ідеал держави, в якій головним є закон, опертий на Божі настанови, її правитель забезпечує дотримання і сам дотримується закону. (Социніяннин цитує королівську клятву з Генріхових²⁴ артикулів, які підтвердили акт Конфедерації, дотримання миру та “законів і свобод усіх жителів королівства й великого князівства”²⁵). Різні ж суспільні інститути, найперше Церква, допомагають владі, і на цій співпраці “тримається мир і спокій”.

Пржипковський погоджується зі Старовольським: суспільна гармонія як запорука миру є особливо важливою для Речі Посполитої, населеної громадянами різних культур і релігій. Однак мир у державі залежить від релігійного миру, а той неможливий без віротерпимості. “Позаяк наша Річ Посполита складається з різних народів, що утворили союз і увійшли в єдину неподільну монархію з різними звичаями, мовами і вірами, їй особливо необхідна ця толерантність”²⁶. Відмова від “рабства совісті” і взаємна повага є гарантом рівності вільних громадян (власне шляхетського стану) і внутрішньої гармонії, що якраз і передбачає акт Варшавської конфедерації. При цьому місце Церкви у державі вельми значне, однак Церква тримає у своїх руках лише духовний меч і підпорядковується “земній владі”, тому також має піклуватися про толерантність як запоруку “єдності народу”.

Представлена автором візія державно-церковних відносин не була новою для XVII ст. Водночас, за Пржипковським, Господь володіє нашими душами, а Церква лише опікується ними, і позаяк вона не визначає вибору людиною віри, то і немає вищої санкції на переслідування за віру. Створена за образом Божим, людина є вільною у власному виборі. Таким чином, Пржипковський, з одного боку, відкидає лютеранську і кальвіністську сотеріологію, яка заперечувала свободу волі людини, її активну співучасть у справі спасіння, а з другого – презентує гуманістичне розуміння особистості, оперте на ренесансні антропологію і політичні концепції. Для нього свобода людини є головним (фундаментальним) правом, наданим їй від народження. Утім, свобода – не лише індивідуальне, а й суспільне поняття. Адже вільною людиною, за Пржипковським,

²³ [Przypkowski S., Niemirycz J.] Braterska Deklaratja. S.12, 32.

²⁴ Йдеться про Генріха Валуа, обраного королем Польщі (1574–1575) після смерті Сигізмунда II Августа. При цьому автор нагадує про запевнення у дотриманні Генріхових артикулів наступними польськими королями.

²⁵ [Przypkowski S., Niemirycz J.] Braterska Deklaratja. S.33–34, 35, 46.

²⁶ Samuel Przypkowski. Braterska deklaracja na Niebraterskie napomnienie // 700 lat myśli polskiej. S.540.

є та, яка керується суспільним благом (насамперед збереженням миру) і закладає підвалини міцного державного устрою. “Кожний має право вибрати свій шлях на небо... Фундамент свободи правдивих людей полягає у тому, що вони вільні робити те, що вважають корисним для себе і нешкідливим для інших, не боячись гонінь чи покарання... Основа миру – у забороні порушувати спокій... це фундаментальний принцип свободи”²⁷. Громадянські права і свободи повинні охоронятися законом. У такій моделі державно-церковних відносин віддзеркалено європейські правові концепції ранньомодерного часу (природного права і рівності людей, держави як суспільного договору).

Попри аріяську христологію і релігійне вільнодумство, антитринітаризм за своєю історико-культурною суттю був продуктом пізнього Відродження, в якому синтезувалися ідеї Ренесансу (гуманізм, антропоцентризм) і Реформації (індивідуалізація християнства, духовний партикуляризм, паритет розуму і віри, примат світської влади над церковною). Не випадково авторитетом для Пржипковського був видатний діяч польської Реформації, кальвініст Анджей Фрич Моджевський, засновник Краківського гуманістичного гуртка, з якого вийшли провідні соцініянські богослови Східної Європи. У своїх “П’яти книгах коментарів про виправлення Речі Посполитої” Моджевський, одним із перших у Польщі, намагався поєднати ідеали класичного і Північного Ренесансів, причому проблему свободи та гідності людей він розглядав не лише у духовному контексті, а пов’язував її з царинами права, політики і громадянства. Моджевський перейняв естафету європейських католицьких і протестантських реформаторів, які пропонували різні моделі реформи Церкви в синергії з суспільними реформами. І перше, і друге, на його думку, можливе лише за умови гармонізації відносин між державою і Церквою, між Церквою і людиною. Першою темою державної ваги для нього був суверенітет права над світською і церковною владами, наступною – гуманна політика світської і церковної влад, а відтак, визнання ними громадян, що сповідують різні віри, і нарешті – релігійна терпимість, що має поширюватися на всіх християн і на всі стани²⁸.

Представлена Моджевським програма виправлення Речі Посполитої була напроцуд демократичною, оскільки передбачала участь у суспільних і духовних перетвореннях і шляхти, і городян, що у середині XVI ст. сприймалось як виклик. Моджевському опонувало тоді чимало політичних і релігійних полемістів. А вже у середині XVII ст. його суспільно-політичні ідеї підтримав Шимон Старовольський, який у 1650 р. опублікував трактат “Реформація польських звичаїв”, у котрому, цитуючи Моджевського, наголошував на необхідності виховання “гідного шляхтича”. На думку краківського каноніка, ним є той, хто керується етичними ідеалами і духом патріотизму, поважає традиції і державні закони, піклується про мир і злагоду, бо це є заporукою процвітання Речі Посполитої²⁹. Подібний образ був представлений також у “Братерській декларації”, водночас її “гідний шляхтич” поважає також свободу сумління співгромадян.

Свої політичні та етичні міркування Самуель Пржипковський конкретизує проблемами конфесійного життя у Речі Посполитій. Важливим приводом до написання цього трактату стали реальні події, які свідчили про поступовий наступ на права соцініян і можливу загрозу тут самій конфесії, а отже, про крихкість Варшавської конфедерації та інших сеймових постанов, сприятливих для релігійних дисидентів. 1611 р. у Кракові за вироком інквізиції було спалено італійського емігранта Франко де Франко,

²⁷ *Samuel Przypkowski*. Braterska deklaracja na Niebraterskie napomnienie // 700 lat myśli polskiej. S.542–543.

²⁸ *Modrzewski A.F.* O poprawie Rzeczypospolitej. Warszawa, 1953.

²⁹ *Starowolski S.* Reformacja obyczajów polskich. Kraków, 1859.

у Бельську цього ж року страчено колишнього православного міщанина Івана Тишковича за відмову визнати догмат про св. Трійцю. У 1627 р. нависла загроза страти перемиського шляхтича Святополка Болестражицького, який переклав і видав вільнотомний твір французького філософа П'єра де Моліно – за виправдання свого одновірця тривалий час боролася ціла група впливових депутатів-протестантів³⁰. Врешті – закриття владою соцініянського культурно-освітнього центру у Ракові³¹ та публікація нових антипротестантських творів, зокрема праці Старовольського.

Самуель Пржипковський, захищаючи Варшавську конфедерацію, наполягав на тому, що якраз нехтування нею призведе до поглиблення релігійної конфронтації (бо громадяни різної віри чинитимуть взаємне протистояння). Ба більше – це зумовить падіння морального авторитету монарха, адже дотримання прав релігійних дисидентів – правдивих громадян держави – також є запорукою успішних суспільних реформ.

Висновком цих роздумів Пржипковського стали дві напрочуд сміливі для XVII ст. тези. Перша. Соцініянський мислитель не обмежився апологією релігійної толерантності, а фактично обґрунтував принцип свободи совісті, який розумів як право особи на вибір віри. Щоправда, він поширював його лише на християн і, будучи прихильником Еразмового гуманізму, не припускав свободи невір'я.

Друга теза – про розділення держави і Церкви як таких, що мають різні функції у суспільстві. Теза була контрверсійною навіть для Західної Європи (англійський баптист Томас Хелвіс за цю ідею на початку XVII ст. помер у тюрмі), не кажучи про Східній Європу. На думку М.Хілар, Пржипковський чи не вперше публічно виголосив цю тезу у Речі Посполитій³². (Зауважимо тут відмінність соцініян від радикальних антицерковних рухів, які взагалі заперечували земну і духовну влади як засіб гноблення людини).

Відповідаючи на звинувачення Шимона Старовольського, Пржипковський піддає також критиці Католицьку Церкву. Він перелічує законодавчі акти, що дозволяють їй переслідувати релігійні меншини (дисидентів), провокуючи цим порушення миру. Запрошені Церквою до Польщі єзуїти своїм брутальним тиском на протестантів намагалися знищити не лише релігійну, а й громадянську свободу, і цим розхитують Республіку. Натомість, на думку Пржипковського, від релігійного миру залежить процвітання та благополуччя і самої Католицької Церкви. Наприкінці трактату автор закликає католиків до християнських чеснот, взаємної любові і миру.

Цей заклик був особливо актуальним у зв'язку з Харитативним колоквиумом (братерською бесідою), що відбувся 1645 р. у Торуні за участю католиків, лютеран і кальвініс-

³⁰ Любащенко В. Історія протестантизму в Україні. Київ, 1996. С.90–110.

³¹ Пржипковський спеціально зупиняється на цій події, оповідає про сейм і участь у ньому князя Януша Радзивілла, "польських братів" Антонія Тишкевича, Йони Шліхтинга, Богуслава Лещинського, Збігнева Горайського, Юрія Немирича, а також публікує у трактаті повний зміст протестації, виголошеної ними на сеймі ([Przypkowski S., Niemirycz J.] Braterska Deklaracja. S.83–85). Цю протестацію соцініяни внесли також на розгляд місцевих сеймиків: волинський шляхтич Олександр Чаплич – до володимирських актів, київський депутат Єремія Буковський – до житомирських актів (Chmiał L. Samuel Przypkowski. S.32–33).

³² На думку дослідника, ідеї Пржипковського та інших польських соцініян про свободу совісті та відокремлення держави від Церкви мали неабиякий вплив на американських політиків і мислителів Джеймса Медісона й автора Декларації прав людини Томаса Джефферсона, а згодом були втілені в американській Конституції. Див.: Hillar M. Socinian Precursors of the American Constitutional Separation of Church and State // American Unitarian Conference. reomoting the American Unitarian Tradition // <http://www.americanunitarian.org/hillarsocinian1.htm>

тів, на який не були допущені соцініяни³³. Проект іренізму (примирення), обговорюваний на ньому, як і сам колоквиум, можна вважати прообразом екуменічних конференцій ХХ ст. Відомі є дослідження польського історика Яна Тазбіра, який наводить приклади не лише боротьби, а і співпраці католицької та протестантської еліт у Речі Посполитій. Однак Хмельниччина і Шведський Потоп зупинили зближення двох конфесій. Тож можна погодитися з Тазбіром у тому, що наступ Контрреформації і системні репресії проти протестантів були підважені зовнішніми загрозами: протистоянням з Польщею лютеранської Швеції, кальвіністської Трансильванії, православних Москви і Києва.

Трактат “Братерська декларація на небратерське наставляння” своїми ідеями був суголосний з іншими, більш відомими європейськими текстами. У ньому представлено новочасну політичну етику, що була відповіддю на виклики постререформаційної доби і становлення нових політичних націй. Окремі сентенції соцініян знайшли відображення у творах європейських мислителів-вільнодумців Бенедикта Спінози, Джона Толанда, П'єра Бейля, котрий у своєму “Історичному і критичному словнику” посилається на біографію Фауста Социна, написану Пржипковським, Джона Локка (який у “Досвідах про віротерпимість” і “Листах про толерантність” опирався на гуманістичні й раціоналістичні ідеї, викладені у трактатах Яна Крелля “На захист свободи совісті”, Йони Шліхтинга “Апологія звинувачуваної істини” та “Трактат про мир і злагоду в Церкві” Пржипковського³⁴). Редактор творів Пржипковського у “Бібліотеці польських братів” голландський ремонстрант, онучатий племінник Симона Єпископія, богослов і вчений Філіп Лімборх також був симпатиком політичних ідей Самуеля Пржипковського³⁵ і водночас – приятелем Джона Локка. Трактати польських соцініян зберігав у своїй бібліотеці Ісаак Ньютон – крипто-унітарій і збирач творів, виданих у Ракові³⁶. Думки Немирича і Пржипковського розвинув племінник Юрія Немирича – Криштоф, який наприкінці ХVII ст. у Берліні опублікував працю “Правда і релігія богословів, які шукають милосердя і толерантності”, виступивши нею проти різних форм релігійної нетерпимості.

Зробимо висновки. Шимон Старовольський у своєму памфлеті міркував і як богослов, і як політик, який побачив у соцініянстві потенційний елемент релігійного і су-

³³ Про цей колоквиум, ініційований польським королем Владиславом IV Вазою та польським єпископатом задля досягнення згоди між лютеранами, кальвіністами і католиками у суспільно-релігійному житті Речі Посполитої, див.: *Jurgensen K.E.J.* Ökumenische Bestrebungen unter den polnischen Protestanten bis zum Jahre 1645. Kopenhagen, 1942; *Joubert A.* De Luther a Mohila: La Pologne dans la crise de la Chrétienté, 1517–1648. Paris, 1974; *Gmiterek H.* Obyz różnowierczy w Polsce wobec idei “colloquium charitativum” za Władysława IV // *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. S. F. Humaniora.* Lublin, 1980–1981. Vol. 35/36. S.69–89; *Salmonowicz S.* Toruń w czasach baroku i oświecenia. Warszawa–Poznań–Toruń, 1982; *Müller H.-J.* Irenik als Kommunikationsreform. Das Colloquium Charitativum von Thorn 1645. Göttingen, 2004.

³⁴ *Montuori M.* Il socinianesimo di Locke e l'edizione inglese dell'Epistola sulla tolleranza // *Atti dell'Accademia di Scienze Morali e Politiche.* Napoli, 1967. T.78. P.535–562; *Firpo M.* John Locke e il socinianesimo // *Rivista storica italiana.* Napoli, 1980. No.92. P.35–124; *Montuori M.* The Socinianism of Locke and the English edition of the Letter concerning toleration // *Ejusdem.* John Locke on toleration and the unity of God. Amsterdam, 1983. P.119–146. *Нарский И.С.* Джон Локк и его теоретическая система // *Локк Дж.* Сочинения. В 3-х т. Москва, 1985. Т.1. Опыт о человеческом разумении. С.3–76; *Ogonowski Z.* Przypkowski i Locke wobec problemu tolerancji // *Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej.* Warszawa, 1989. T.34. S.209–221; *Marshall J.* John Locke: Resistance, Religion and Responsibility. Cambridge, 1994. P.384–389, 414–418.

³⁵ *Simonutti L.* Resistance, Obedience and Toleration: Przypkowski and Limborch // *Socinianism and Arminianism: Antitrinitarians, Calvinists and Cultural Exchange in Seventeenth-Century Europe.* Leiden, 2005. P.191–206.

³⁶ *Snobelen S.* Isaac Newton, heretic: the strategies of a Nicodemite // *The British Journal for the History of Science.* Cambridge, 1999. Vol.32. P.381–419; *Ejusdem.* Isaac Newton, Socinianism and ‘the one supreme God’ // *Socinianism and cultural exchange: the European dimension of Antitrinitarian and Arminian Networks, 1650–1720.* Leiden, 2005. P.241–293.

спільного збурення у Речі Посполитій. Для нього єдина Церква – це універсальна Католицька Церква, яка піклується про небесне і земне, тож має впливати на життя держави і громадян. У вибухонебезпечних політичних умовах єдина Церква стає чи не головним чинником суспільної консолідації. Саме тому Старовольський, критикуючи Варшавську конфедерацію, відкинув ідею толерантності як такої, що може підважити статус єдиної істинної Церкви.

Самуель Пржипковський і Юрій Нирич репрезентували політичний лібералізм і вільнодумство європейських протестантських меншин. Ця візія була ближча до кальвінізму (симпатіями до ідеї республіки, визнанням права на спротив безбожній владі), ніж лютеранству з його схиланням до монархії і сервілізму. А деякі реформати і лютерани питання віри ставили вище за свободу совісті, переслідуючи анабаптистів, армініан, соцініян, пуритан. Водночас і для радикального, і поміркованого протестантизму універсальна Церква не є земною інституцією, вона – невидимий союз людини і Бога. Тому “Братерська декларація” є концептуальною протилежністю церковно-політичній моделі Старовольського, водночас вона показує розмаїття політичних концепцій протестантів (Швейцарський реформатор Жан Кальвін, палкий опонент антитринітаризму, не схвалив Варшавської конфедерації; а заборона унітаріїв у Польщі була спричинена не тільки їх ученням, а й переходом частини соцініян на службу до шведського короля Карла Густава. Цей прецедент колективної відповідальності де-факто відмінив Варшавську конфедерацію). Зрештою, занепад Реформації обмежив перспективу протестантської політичної думки у Речі Посполитій, її подальший розвиток відбувався у Західній Європі, зокрема, зусиллями “польських братів”-емігрантів.

Ідейно-політичні настанови, викладені у “Братерській декларації”, мали відгос і в українському культурному просторі. Чи не найбільш промовистим свідченням цього є твори Феодана Прокоповича “Правда волі монаршої”, “Слово про владу і честь царську” і особливо “Духовний регламент”, в яких обстоювались ідеї природного права і суспільного договору, реформи церковної влади в інтересах держави. Поняття природного права людини (“природного щастя”) було ключовим у філософії професора Києво-Могилянської академії Мануїла (у чернецтві Михайла) Козачинського. А з думками Юрія Нирича перегукуються окремі положення “Пактів і Конституцій законів вольностей Війська Запорізького” Пилипа Орлика, в яких деспотичне право характеризується як узурпація влади, як порушення природного права людини, що призводить до беззаконня і насильства. Викриття тиранічної форми правління проглядається у поетичному творі Семена Климовського “Про правосуддя начальних та бадьорість їхню”. За автором, Бог посилає правителя для служіння загальному добру і громадській користі; якщо ж він керується не справедливістю і милосердям, а чинить тиранію і свавілля, то втрачає богоподібність і легітимність та веде до духовного занепаду держави³⁷.

Гуманістичне кредо авторів “Братерської декларації” і сьогодні є надзвичайно актуальним – не лише у царині державно-церковної політики, а й у міжконфесійних відносинах і в тих екуменічних ініціативах, що їх виявляють чимало церков України. У цьому контексті наукове звернення до ідейно-політичної спадщини соцініян, попри їх окремі суперечливі догмати, набуває особливого значення.

³⁷ Докладне висвітлення суспільно-політичних поглядів українських мислителів XVII–XIX ст. Див.: Нічик В.М. Из истории отечественной философии конца XVII–начала XVIII века. Киев, 1978; Нічик В.М., Литвинов В.Д., Стратій Я.М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI–початок XVII ст.). Київ, 1990; Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. Київ, 1993; Стратій Я.М. Людина і суспільство (соціально-політичні ідеї) // Історія української культури: У 5-ти т. Київ, 2003. Т.3. Українська культура другої половини XVII–XVIII ст.; Антоноук Г.Д. Рационалістичне обґрунтування соціально-правових ідей у вітчизняному освітньому просторі XVII–XVIII ст. // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Сер. Педагогічні науки. Чернігів, 2013. Вип.111. С.10–15.

**POLISH REFORMATION THOUGHT
IN THE POLITICAL CULTURE OF UKRAINE****Viktoriya LYUBASHCHENKO***Ukrainian Catholic University
17, Svetsitskoho Str., L'viv, 79011
Department of Church History
e-mail: doc_lub@ukr.net*

The article reveals the contents of a little-known work in the Ukrainian Slavic Studies, which was written in the middle of the 17th century by the Polish Brothers Samuel Przypkowski and Jerzy Niemirycz in response to the pamphlet by Szymon Starowolski. Author reveals the social and historical context of this Socinians treatise, and proves the consonance of its ideas to the humanistic political thought of the new times in Europe, the concepts of freedom of conscience and separation of the State and the Church. The article points the impact of these ideas on the Ukrainian political thought.

Key words: Reformation, Counter-Reformation, the Warsaw Confederation, Socinianism, Samuel Przypkowski, Jerzy Niemirycz, political humanism, freedom of conscience.

**ПОЛЬСКАЯ РЕФОРМАЦИОННАЯ МЫСЛЬ
В ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЕ УКРАИНЫ****Виктория ЛЮБАЩЕНКО***Украинский католический университет
ул. Свенцицкого, 17, Львов, 79011
Кафедра церковной истории
e-mail: doc_lub@ukr.net*

В статье раскрывается содержание малоизвестного в украинской славистике трактата, созданного в середине XVII в. социнианами Самуэлем Пржипковским и Юрием Немиричем в ответ на антипротестантский памфлет краковского каноника Шимона Старовольского. Воссоздается общественно-исторический контекст, обусловивший появление социнианского сочинения, доказывается созвучность изложенных в нем идей с гуманистической политической мыслью Европы Нового времени, концепциями свободы совести и разделения государства и Церкви. В статье показано влияние этих идей на украинскую политическую мысль.

Ключевые слова: Реформация, Контрреформация, Варшавская конфедерация, социнианство, Самуэль Пржипковский, Юрий Немирич, политический гуманизм, свобода совести.

Стаття надійшла до редколегії 10.08.15
Прийнята до друку 16.08.15